

„A TÖRTÉNELEM FUTÓSZALAGÁN”

(A marxizmus József Attila költészetében)

Nincs olvasója József Attilának, aki ne venné észre a marxista filozófia szemléletalkotó jelenlétét. Életének alig van tanúja, aki ne szólna arról, hogy tanulmányozta a marxizmust. 1924-et tarthatjuk az első olyan évnek, amikor intenzív stúdiumaiba belefogott.¹ „Elmélyült tájékozottsága” a marxista irodalomban már 1929–30-ban ténynek volt mondható.² A kommunista mozgalomtól való távolodása idején sem hagyott fel a problémák marxista és a marxista problémák végiggondolásával.

Sándor Pál írja: „Érdekes lenne utána kutatni, mint siklottak be költészetébe szemináriumi anyagok. Ilyenek például: »a munkabér a munkaerő ára«, ami szó szerint Marx vagy a kizsákmányolás plasztikus költői kifejezése: »Kuncog a krajcár – Ennyiért dolgoztál – Nem épp semmiért«, vagy amikor »tartalék nyomorunkról«, »bérdalokról« beszél, és a »haszon« fogalmának konkrét ábrázolására egész ódát ír – ezek persze a szemináriumi hatásoknak a költészetben való jelentkezései.”³

Célunk a Marx- és Engels-szövegek verssé változásának vizsgálata, bár nem kimerítő teljességre törekedve. Olyan, költői szempontból *motivumot*, gondolatilag pedig *problémakört* szeretnénk nyomatókkal hangsúlyozni, amely szerintünk a marxizmus költői megfogalmazásának *legfontosabb szemléleti eredménye*. József Attila elméleti munkásságának, esztétikájának érintőleges bevonása e gondolatmenetbe azt a látszatot kelthetné, hogy jelentőségüket illusztratívnak látjuk. A költészet vizsgálatából levont végeredmény azonban bizonyosan közelebb vihet az elméleti írások értelmezéséhez is. De a talányosság elkerülése kedvéért ki is mondhatjuk, hogy a költő *elméleti* koncepcióiban megjelenő marxizmusinterpretáció pontosan megfeleltethető a *költészetében* realizálódó mozzanatoknak.

Visszaemlékezéseiben Hont Ferenc *A legutolsó harcok* című verset a költőnek a „legáltalánosabb törvényeket feltáró marxizmus”, mint a „legalkalmasabb világnézeti módszer” alapján a „jövendő irodalomról” felvázolt elképzelésből magyarázza. (Mindhárom idézet Hont szövegében is az.)⁴ Marx-vizonyítások szerepelnek Szabolcsi Miklós nem egy elemzésében.⁵ Gyertyán Ervin pedig a költő *Ars poeticáját* a *Feuerbach-téziseknek* felelteti meg: „... élete utolsó, legérettebb korszakában, költői hitvallásának lényegét rögzítő és összefoglaló *Ars poeticájában* is ugyanazokat az eszméket szólaltatja meg, mint amelyeket Marx és Engels filozófiájuk lényegeként a tézisekben leszögezett. Olyannyira, hogy a tizenegy szakaszú költemény egy-egy strofája mögé szinte konkrétan odahallhatjuk a tizenegy

¹ Ld. HONT Ferenc: „Szeged–Budapest–Párizs”, in: *József Attila Emlékkönyv* (A továbbiakban: JAE). Szerkesztette SZABOLCSI Miklós. Bp. 1957. 112. – Ugyanitt: „Elofvastunk a marxista irodalomból mindent, amihez hozzájutottunk. Főként Marxot és Kautskyt, általában a *Munkáskönyvtár* előkeríthető füzeteit.”

² SÁNDOR Pál: „Emlékeim József Attiláról” in: JAE, 313.

³ Uo. – A „tartalék-nyomor” – megfogalmazás esetleg Fábry Zoltán „tartalék-aktivizmus” fordulatára is utalhat.

⁴ „Szeged–Budapest–Párizs”, 112.

⁵ Ld. például: *A verselemzés kérdéseire* (József Attila: Eszmélet). Bp. 1968.

marxi téziszből álló filozófiai vázlat megfelelőjét, holott kétségtelen: a költő – egész esztétikájával ellentétében állna ez - versalkotás közben nem gondolt az említett filozófiai tételekre . . . a téziseknek és a strófáknak konkrét találkozása nyilvánvalóan szándéktalan – éppen ez utal a marxi igazságok mély átélésére.”⁶

A „termelés”

Kezdjük azzal a – Marx felől nézve – alapvető, új „világmagyarázat”-tal, amely a maga plauzibilitásával nemcsak a József Attila–Marx kapcsolat legfontosabb tartalmi alapja, de a költő 1931 utáni *művészi* világképének mindenoldalú következményekkel járó konstituáló kiindulópontja is.

Az első mű, amelyben ez az alapvető „világértelmezés” József Attilánál megjelenik, s azonnal szemlélete szervező alapjává is válik, 1931 egyik utolsó verse, a *Munkások*. Marxi motívumok már 1925-től kimutathatók, az 1931-es évnek a *Munkások* előtti termése pedig különösen bővelkedik agitatív, osztályharcos versekben (*Aranybojtú, Farsangi lakodalom, Áradat, Párbeszéd, Szocialisták, Lebukott*). Elsősorban a *Munkások* első szakasza és utolsó négy sora fontos szempontunkból:

Forgolódnak a tőkés birodalmak,
csattog világot szaggató foguk.
Lágy Ázsiát, borzolt Afrikát falnak,
s mint fészket ütik le a kis falut.
Egy nyál a tenger! Termelő zabálás, –
kis, bűvő országokra rálehel
a tátott tőke sárga szája. Párás
büdösség-felhő lep bennünket el.

A „termelő zabálás” szó szerinti parafrázisa a marxi „termelő fogyasztás”-nak, mely első ízben *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai Bevezetésében* fogalmazódik meg.⁷ Ugyancsak marxi szöveget fejt ki a szakasz másik gondolata is az egész világra kiterjedő, mindent hatalmába kaparintó tőkés termelésről. Már a *Német ideológiában* ezt olvashatjuk például: „. . . ha Angliában egy gépet találnak fel, amely Indiában és Kínában számtalan munkást foszt meg kenyerétől és ezeknek a birodalmaknak egész létezési formáját felforgatja . . .”⁸ Annyi már ezek után is bizonyosnak látszik, hogy a *Munkások* az első József Attila-vers, amelyben tudatosan megkísérli a költő, hogy a marxi filozófia szemléletalakító felismeréseit az agitáción túl beépítse világképébe. Emellett szól a második szakasz *külváros*-képe is, mely a „város érdes részét” idézi, s későbbi ilyen tematikájú verseivel együtt igen sokban Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* jára utal, mely mindenre kiterjedő alapossággal tájékoztat az ember eme új „condition humaine”-jéről, de az is, hogy itt hangzik el a „munkabér a munkaerő ára” megállapítás is. Fontosabb azonban, hogy visszatérjünk az első szakasz és az utolsó négy sor új világképet konstituáló koncepciójára. Az utolsó négy sor:

A történelem futószalagára
szerelve ígyen készül a világ,
hol a munkásság majd a sötét gyárra
szegzi az Ember öntött csillagát!

⁶GYERTYÁN Ervin: *Költőnk és kora*. József Attila költészete és esztétikája. Bp. 1963. 105. és 110.

⁷*A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* (Nyersfogalmazvány). 1857–1858. Első rész. Bp. 1973. 105. és 110.

⁸K. MARX és Fr. ENGELS: *A német ideológia*. Bp. 1974. 47.

A kezdet és a vég egymás ellentétei, a *tőkés és a „történelem” termelésének* ellentéte. Munka és tőke, munkás és tőkés szembenállása nem nevezhető új témának József Attila költészetében. Új viszont az alapvető *látomás*, amely a *termelés* univerzalizálásából indul ki és ezt bontja ki valóság-magyarázó elvül. Az Ószövetség Leviatánját idézik a *tőkés termelés* megfektezhetetlen szörnyének vonásai. De a „világ” is a „történelem futószalagára szerelve készül”. A költői világgép szempontjából most lényegesebb a *termelés* eme „világot”, mondhatnánk: térben és időben egyaránt „termelő” funkciójának kiemelése, mint a kétfajta termelés szembeállítás, amelyben különben a „tőkés termelés” is része a „világtörténelmi futószalagon való termelésének”.

Kimondhatjuk tézisünket: a marxista filozófiából, világlátásból József Attila költészetében mindenekelőtt a *termelés univerzalizálásának minden mást szervező képzelet realizálódott*. Ez a „mindent megszervezés” egyelőre természetesen még csak állítás. Mielőtt azonban példákkal bizonyítanánk, meg kell mutatnunk, hogy elsősorban a *Német ideológia* az a Marx–Engels-mű, amely ezt, szemben az ifjúhegelianusok ideológia- és ideológiai felfogásával, egyenesen drasztikusan hangsúlyozza.⁹ Lássunk néhány példát a *Német ideológiából*: „Nem látja (Feuerbach), hogy az őt körülvevő érzéki világ... történelmi termék, számtalan nemzedék tevékenységének eredménye...¹⁰; „... a tevékenység... a folytonos érzéki munkálkodás és alkotás... a termelés... alapzata az egész érzéki világnak...¹¹; „... az érzéki világ(ot) az azt alkotó egyének együttes eleven érzéki tevékenysége(ként)...¹²; „A történelem nem egyéb, mint az egyes nemzedékek egymásutánja, amelyek mindegyike kiaknázza azokat az anyagokat, tőkéket, termelőerőket, amelyeket valamennyi elődje reá hagyományozott...¹³; „Ez a történelemfelfogás azon nyugszik, hogy a valóságos termelési folyamatot fejti ki...¹⁴ stb. Mielőtt tehát rátérnénk, hogyan konstituálja valójában a mindent átfogó „termelés”-képzet József Attila egész, ezt követő költészetét (bár 1933–34-től lassan halványodik), utalnunk kell arra, hogy a *Német ideológiából* joggal nyerhette e víziót és ennek meg erősítéseit. Itt ugyanis Marx kiter az eszmék, ideológiák, a tudat, a viszonyok, sőt maguknak az embereknek *termelésére* is. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az a funkciója a marxi életműben, hogy az anyagi *termelésen* alapuló történelem *minden* vetületét érintse, ezért is nevezhető a történelmi materializmus első alapvető munkájának.

A *Külvárosi éj* vers-helyzete sokat mond e szempontból. Akár a *Város peremén*, a *Téli éjszaka*, *Az légia* vagy az *Eszmélet*, olyan időben „játszódik”, amikor a termelés e közelebbi vagy távolabbi

⁹ Különös, hogy (*A német ideológia* e meghatározó szerepét Fejtő Ferenc emeli csak ki szinte egyedül. A harmincas évek elejére teszi visszaemlékezésében a következő jelenetet: „... leemeli polcáról Marx ifjúkori műveinek német kiadásait, a Kröner-Verlag zöld (kék-K. E.) kötetét, fellapozza a *Deutsche Ideologie* elejét (!), s órákon át olvassa, kommentálja, ragyogó arccal, átszellemülve a felismerés örömetől.” (*József Attila, az útmutató*. Bp. 1948. 5–6.) Következő megjegyzése is nehézség nélkül szolgálhat tézisünk igazolására: „A marxi történelemfilozófiával való megismerkedés volt József Attila gondolkodói pályafutásának legfontosabb élménye.” (Uo. 8.) – *A német ideológia* állandó forrására Németh Andor még 1934-et illetően is emlékezik. „Mindig vele volt Marx Károly fiatalkori műveinek második kötete is, a Kröner-féle zsebkönyv. Ebben volt a Feuerbach-tanulmány (*A német ideológia* első nagy fejezete – K. E.) és *A szent család*, Marxnak az a két műve, amelyre József Attila vitáiban a leggyakrabban hivatkozott. Azért is hordozta a könyvet magával, hogy fegyverül használja annak bizonyítására, hogy amit állít, az Marxban is benne van.” N. A., *A szélén behajtvá*. Válogatott írások. Bp. 1973. 487.

¹⁰ *A német ideológia*, 33.

¹¹ Uo. 34.

¹² Uo. 35.

¹³ Uo. 46.

¹⁴ Uo. 50. – E Marx-megfogalmazásokhoz illik Fejtő következő, emlékező megjegyzése, amelyben József Attila álláspontját foglalja össze: „Az ember mindenekelőtt »parkodó lény«, homo faber, technikus, akinek tudata, jogi képzelet, erkölcsi, filozófiája, társadalmi berendezkedései csak lassan, nehézkesen alkalmazkodnak a lehetőségekhez, amelyeket technikai ügyességével nyit meg maga előtt.” (uo. 11.)

helyszínei éppen nem üzemelnek, amikor eljön a gondolkodás, a reflexió órája. Furcsa párhuzama ez a romantika költői és festészeti világának, ha igencsak *részleges* párhuzam is: ahogy ők szerették az *éjszakát* (vagy a *természetet*), melyek egyáltalán lehetővé tették létükkel a romantikus művészi reflexiót, úgy József Attila e talán legnagyobb versei is mind helyszínükben, mind „idejükben” azt a pontot keresik meg, ahonnan *a való világ termelése áttekinthetővé, megérthetővé válik*.

Sem a költő, sem a gyár, sem a gépek nem léphetnek azonban ki a „termelés” mágikus köréből. A gyár „a tömörebb sötétet, a csönd alapzatát”-t *készíti* most, s egy „komplex” kép a következő éjjeli történet mutatja: „a hold lágy fénye a fonál / a bordás szövőszékeken / s reggelig, míg a munka áll, / a gépek mogorván szövik / szövőnők omló álmait.” Furcsán és zseniálisan mutatkozik meg negatív megfogalmazásban, hogy az „*élet egyenlő a termeléssel*”: ezek az üzemek ugyanis „a komor föltámadás titkát őrzik”, a reggelt, amikor a „termelés újra megindulhat”, s a „komor” jelző is fontos megkülönböztető funkciót tölt be: elhatárolja ezt a „föltámadást” egy másiktól, amely „örömhír”-t jelentett. A vasöntő „piros kisdedet álmodik az ércformákba”; „termel” álmában is, csak éppen nem azt, amit nappal. Figyelemre méltóan tér vissza a *Munkások* felépítése: a föltámadást itt is egy másfajta *termelés* hozza meg. Ott az a meggyőződés, hogy a „történelem futószalagára szerelve” elkészül az új világ, itt a költő a „szegények éjé”-t szólítja. S ha megfigyeljük, mit kér tőle, láthatjuk: ez sem független a „termelés”-től: „... füstölögj itt a szívemen, / olvasd ki bennem a vasat, / álló üllőt, mely nem hasad, kalapácsot, mely cikkan pengve / – sikló pengét a győzelemre . . .”

A József Attila-vers *mozgalmassága, történései*, in statu nascendi-folyamatai¹⁵ ettől kezdve legakrabban a „termelés” alapvető látomásával hozhatók kapcsolatba. *Minden dolgozik, minden működik*. Egy példa még a *Külvárosi éjéből*: „A nyomor országairól / térképet rajzol a penész . . .” A *Holt vidék*-ben az „uraságnak fagy a szőlő”, „neki durrog az az erdő . . .” stb. „A téli éjszaka fénye” (*Téli éjszaka*) a „városban felüti műhelyét / gyártja a kínok szűrő fegyverét”. E furcsa társítás konkrétan a *Tőke* néhány megfogalmazására emlékeztet, amellyel a gondolkodó a „műhely” felé fordul, hogy onnan láttassa a tőkés gazdálkodás törvényeit.

De a *Téli éjszakában* e kozmikus növesztett „emberi” munkálkodás más példáit is megtaláljuk: „Üllőt csapott a tél, hogy megvasalja / a pántos égbolt lógó ajtaját”, s „Ezüst sötétség némasága / holdat lakatol a világra”.

A *termelés* teremti *A város peremén* önmagára pillantó „új nép”-et is. „Nem isten, nem is az ész, hanem / a szén, vas és olaj; / a való anyag teremtett minket / e szörnyű társadalom / öntőformáiba lötytyintve . . .” Nézzünk ehhez, ugyancsak a *Német ideológiából*, néhány gondolatot, melyek mostmár a munkásosztály „termelésé”-re vonatkoznak: „Az élet termelése, mind a saját életé a munkában, mind az idegené a nemzésben, most már azonnal kettős viszonyként jelenik meg – egyfelől természeti, másfelől társadalmi viszonyként . . .”¹⁶; „... a termelőerők fejlődésében bekövetkezik egy fok, amelyen . . . létrejön egy osztály, amely a társadalom minden terhét kénytelen viselni, anélkül, hogy előnyeit élvezné . . .”¹⁷ stb. Ugyanez a gondolat vezet az ipar és a munkásság összefüggésének következő kimondásához: „Gyermekkora gyermekkorunk. Velünk / nevelkedett a gép.” Nem zárható ki, hogy e sorok a vers megírásának időpontjában már jól ismert *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* következő részletére utalnak vissza: „Az ipar a természetnek és ezért a természettudománynak *valóságos* történeti viszonya az emberhez; ha tehát az emberi *lényegi erők exoterikus* leleplezéseként fogjuk fel, akkor a természet *emberi* lényegét vagy az ember *természeti* lényegét is megértjük . . . Az emberi történelemben . . . létrejövő természet az ember *valóságos* természete, ezért az a természet,

¹⁵ Ld. erről KISS Endre: „A gondolatjel szerepe József Attila költészetében”; in: *Jelentés és stilisztika*. Bp. 1974. Ld. persze a tanulmányban részletesen interpretált, *Lukács Györgytől származó*, líraelméleti megjegyzést is az „in statu nascendi”-elvről.

¹⁶ *A német ideológia*, 37–38.

¹⁷ Uo. 49.

amely – ha *elidegenült* alakban is – az ipar által létrejön, az *igazi antropológiai természet*.”⁸ (Kiemelés az eredetiben.)

Igazolja a *Munkások* utáni nagy versek e szemünkben legfontosabb mozzanatának kiemelését az *Elégia*, ahol most maga a költő mondja ki: „Az egész emberi / világ itt készül.” A telkek itt „gyors zsidongást szövő” magas házakról álmodoznak. (A „szövés” egyébként talán József Attila legkedvesebb „termelése”, amely rendet és törvényt teremt.) Az *Ódában* a „termelés” univerzalizása szintén jelen van, csak hogy most a szerves, élő természet mögöttes, második szólamaként. Így: „Elmémbé, mint a fémbe a savak, / ösztöneimmel belemartalak”, a vers egyik csúcspontján a női testben az élet egyik meghatározásává éppen az válik, hogy benne „gyárak munkálnak”. Az „*Egy ifjú párra*” című versben a múlt „lány és erős szövedéke”-ről esik szó, az *Alkalmi versben* a szellő „hálótt köt . . . faleveleken”. Az *Eszmélet*-ben „csilló véletlen szálaiból / törvényt szőtt a múlt szövőszéke”, majd: „a törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol”. A *Mama* „szürke haja . . . kékítő old az ég vizében” és így tovább . . .

Lehetséges parafrázisok

Most néhány olyan versrészletet vegyünk szemügyre, melyek bizonyosra vehetően Marx-szövegek parafrázisai. Egyrészt eleve és tudatosan nem törekedtünk teljességre, másrészt nem akarjuk (és nem is mindig volna lehetséges) *bizonyítani* ezt az összetartozást. Figyelemfelhívónak szánjuk a példákat, s azt reméljük tőlük, hogy újabb vonásokkal gazdagítja a képet, amelyet a költészetében realizálódó marxi gondolatvilágról rajzolni szeretnénk, s melynek – tézisünk értelmében – alapvető, költői világképet konstituáló mozzanata az elsősorban a *Német ideológiára* visszautaló *termelés*. A költőtől szóló visszaemlékezéseket olvasva meglepő, milyen kevés az *adatszerű*, a *pontos* utalás a költő marxizmus-értelmezésének *egészére*, s ezen belül az itt bennünket érdeklő költészetileg megjelenő marxizmusra. Mindamellett alábbi példáinkat csak olyan Marx-művekre vonatkoztattuk, amelyekről tudjuk, hogy a költő alaposan foglalkozott velük.

„a való anyag teremtett minket
e szörnyű társadalom
öntőformáiba lötyintve [. . .]
hogy helyt álljunk az emberiségért
az örök talajon.”

A város peremén

„. . . csak a kifejelett ipar révén, azaz a magántulajdon közvetítése révén jön létre az emberi szenvedély ontológiai lényege mind totalitásában, mind emberiségében; az emberről szóló tudomány tehát maga is az ember gyakorlati öntevékenységének terméke.”

*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*⁹

⁸ Marx, *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Második, változatlan kiadás. Bp. 1970. 75. – Kis Ferenc visszaemlékezéseiben („Találkozások József Attilával”, in: JAE, 358.) Kautsky *Marx gazdasági tanulmányai* c. művére hivatkozik, mely: „megrázott és magasba emelt . . . szinte vallásos hittel éreztük, hogy mi vagyunk a »kiválasztott nép«, a jövő formálója.” Mivel bizonyosra vehetjük, hogy József Attila jól ismerte e művet (könyvtárában is megvolt, sőt egyszer Juditnak ajánlotta olvasásra, ld. Tasi József, „József Attila könyvtára”, ItK, 1976/3), ide iktatjuk Kautsky sorait, melyeknek *A város peremén* munkásábrázolására talán befolyása lehetett: „Miután Marx a jövőendő eme képét tárta fel előttünk, megbékülve állhatunk szemben a gépek és nagyipar rendszerével. Bármily végtelen is ama szenvedések, amelyekkel a munkálkodó osztályokat sújtja, legalább nem hiábavalók. Tudjuk, hogy a munkának sok millió proletár holttestével termővé tett földjén új vetés fog kisarjadni, magasabb társadalmi rend. A géptermelés az az alap, amelyen új nemzedék fog föltámadni, új nemzedék, amely távol a kézművesség és manufaktúra egyoldalú korlátaitól, nem lesz rabszolgája a természetnek, mint az őskommunizmus emberei, nem jogfosztott rabszolgacsordák elnyomása árán fog szellemi és testi szépségre és erőre szert tenni, mint a klasszikus ókor; olyan nemzedék lesz ez, amely harmonikusan kifejlődve, duzzadva az életörömtől és életképességtől, ura lesz a földnek és a természeti erőeknek s a

„Ott nincs hiba, hogy küzködünk,
nem az rágja az ember máját.
Bérünk van, nincsen örömünk.”

Bérmunkás-ballada

„El innen, el –
Ellenség ő, ellenségünk páralepte szemeivel –
nekünk vaskörmével kívül, a hideg kályhán
csörömpöl, guggol a gond.”

(Hová forduljon az ember . . .

„nyitott szemmel érzem,
hogy testként folytatódom
a külső világban –
nem a fűben, a fákban,
hanem az egészben.”

*Alkalmi vers a szocializmus állásáról Ignotus-
nak*

„Im itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.
Sebed a világ – ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázat.
Rab vagy, amíg a szíved lázad –
úgy szabadulsz, ha kényedül
nem raksz magadnak olyan házat,
melybe háziúr települ.”

Eszmélet

„ . . . a munka a munkás számára *külsőleges*, azaz
nem tartozik lényegéhez (hogy) tehát munkájá-
ban nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem
boldogtalannak érzi magát . . . ”

*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*⁹

„A gond legtisztább alakjában a német derék
polgárnál virágzik, akinél krónikus és »mindig
önmagával« egyenlő, nyomorúságos és meg-
vetendő, ezzel szemben a proletár szüksége akut,
heveny formát ölt, élethalálharcra ösztönzi, forra-
dalmárrá teszi, és ezért nem »gondot«, hanem
szenvedélyt termel.”

Német ideológia^{2 1}

„Amennyiben ezért (a magántulajdon megszünte-
tése után) az ember számára a társadalomban egy-
felől a tárgyi valóság és ennél fogva *saját* lényegi
erőinek valósága lesz, annyiban az összes *tárgyak*,
mint saját maga *tárgyasulása*, mint egyéniségét
igazoló és megvalósító tárgyak, mint az *ő* tárgyai
lesznek számára, azaz *tárgy ő maga* lesz.”

Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből^{2 2}

„ . . . a szubjektivizmus és objektivizmus, spiri-
tualizmus és materializmus, tevékenység és szen-
vedés csak a társadalmi állapotban veszíti el ellen-
tétét és ezzel ilyen ellentétekként való létezését;
látjuk, hogy maguknak az *elméleti* ellentéteknek
a megoldása *csak gyakorlati* módon, csak az
ember gyakorlati energiája által lehetséges, s meg-
oldásuk ennél fogva semmiképpen sem csak a
megismerés feladata, hanem *valóságos* életfeladat,
amelyet a *filozófia* nem oldhatott meg, éppen
mert *csak* elméleti feladatként fogta fel.”

Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből^{2 3} (Ki-
emelés az eredetiben)

nagy közösség minden tagját a testvéri egyenlőség kapcsaival fogja egybefűzni.” (*Marx gazdasági tanai*. Népszerű ismertetés és magyarázat. Írta: Kautsky Károly. Harmadik magyar kiadás. Az áttekintett és bővített kilencedik kiadás nyomán fordította Garami Ernő. Bp. 1919.)

^{1 9} Id. kiad. 94.

^{2 0} Uo. 47–48.

^{2 1} Id. kiad. 257–258.

^{2 2} Id. kiad. 73.

^{2 3} Uo. 74.

„Az meglett ember, akinek
szívében nincs se anyja, apja,
ki tudja, hogy az életet
halálra ráadásul kapja
s mint talált tárgyat visszaadja
bármikor – ezért őrzi meg,
ki nem istene és nem papja
se magának, sem senkinek.”

Eszmélet

„Láttam a boldogságot én,
lány volt, szőke és másfél mázsa.
Az udvar szigorú gyöppén
imbolygott göndör mosolygása . . .”

Eszmélet

„Ehess, ihass, öelhess, alhass!
A mindenséggel mérd magad!
Sziszegve se szolgálók aljas,
nyomorító hatalmakat.” stb.

Ars poetica

„Egy lény csak akkor számít maga előtt önálló
lénynek, és csak akkor áll meg a saját lábán, ha
létezését önmagának köszönheti. Az az ember,
aki egy másiknak a kegyelméből él, függő lény-
nek tekinti magát. De teljesen egy másiknak a
kegyelméből élek, ha nemcsak életem fenntartá-
sát köszönhetem neki, hanem ha ezenkívül még ő
teremtette az életemet ha ő életemnek a forrása,
és életemnek szükségképpen ilyen rajta kívüli
alapja van, ha nem a saját teremtemem. . .
Amennyiben azonban a szocialista ember számára
az egész úgynevezett világtörténelem nem más,
mint az embernek az emberi munka által való
létrehozása . . . ily módon megvan a szemléletes,
ellenállhatatlan bizonyítéka a maga önmaga általi
születéséről . . . Az ateizmusnak . . . nincs többé
értelme, mert az ateizmus Isten tagadása, és az
ember létezését e tagadás által tételezi . . .”
*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*⁴ (Ki-
emelés az eredetiben)

„Az állat közvetlenül egy az élettevékenységével.
Nem különbözteti meg magát tőle. Ő maga az.”
*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*⁵ (Ki-
emelés az eredetiben)

„Enni, inni és nemzeni stb. . . szintén valódi
emberi funkciók . . . Az ember nembeli lény
(Gattungswesen), nemcsak annyiban hogy gy-
akorlatilag és elméletileg a nemet, mint a sajátját,
hanem . . . annyiban is, hogy önmagához, mint a
jelenvaló, eleven nemhez viszonyul, hogy magá-
hoz, mint egyetemes, ennél fogva szabad lényhez
viszonyul.”

*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*⁶

⁴ Uo. 77.

⁵ Uo. 50.

⁶ Uo. 48–49. – A *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* c. Marx-mű parafrázált részletei *tartalmukban* olyan jelentős problémára utalnak, melynek ismertetése nem fér e dolgozat keretei közé. Az *Eszmélet* e szövegei, szerintünk az elméleti írásoknál *valamivel hangsúlyosabban is*, utalnak arra az összefüggésre, hogy a költő személyiségelméleti törekvései számot vetettek az ebből a szempontból releváns Marx-szövegekkel is. Ennek alapján felvehettük volna a költészetben realizálódó marxi indíttatások közé a fiatal Marx antropológiai elképzeléseinek elemzését is. Mivel azonban a személyiségelmélettel foglalkozó írások túlnyomó többsége nem költői szöveg, a problémakör kifejtése pedig ezen kívül számos, a marxizmus költészeti recepciójától eltérő, jelentős szempont beépítését írta volna elő, ennek részletes feldolgozásától itt eltekintettünk. József Attila elméleti életműve, a tanulmány bevezetőjében már utaltunk erre, minden, csak nem illusztratív jellegű; eszmetörténeti szempontból pedig különösen nem tekinthető kimerítettnek. Végezetül csak egy megjegyzés: figyelemreméltó, hogy József Attila Marx gondolati fejlődésének ellentétes irányát járja végig. Marx fiatalkori antropológia-

Egy másik tanulmány volna szükséges ahhoz, hogy valószínűsített parafrázisainkat szemléleti és poétikai szempontból elemezzük. Ez mutathatná ki, hogy *már az alapul szolgáló marxi szövegben is van poézis*. Ennek egyik lehetséges megvalósulása a *emberre* vonatkozó *logikai* érvelés plauzibilitása, mely – s ezt példáink is igazolják – a lét egészének újragondolását szinte kikényszerítik. Ebben az első esetben tehát nem lehet szó a filozófiai szöveg költészetbe való „átlendülés”-ről, itt a logikai összefüggés ereje, az általa közvetített felismerés strukturálja át a költői mondanivalót. Más a helyzet a parafrázisok másik csoportjával. Ezekben ugyanis már a filozófus szövege is, éppen az összefüggés általános érvényének *végső* megragadásával önmagában bizonyos *költői aurát* teremt meg maga körül. Ez a bölcsesség, az igazság sajátos, természetszerűen *költői aurája*, távolról hasonlítható mondjuk a *Biblia* szentenciáinak vagy zsoltárainak, a közmondásoknak s minden nyelvileg megfogalmazott igazság esztétikumához, autonóm költőiségéhez. Fenti példáinkban, úgy gondoljuk, mindkettőre akadt mutatvány. S ha elmélyült elemzések nélkül most mégis arra kérdezzük rá, hogy változtatott ezeken a szövegeken József Attila, elsőként azt kell mondanunk, hogy a filozófiai szövegnek akár logikai igazságát, akár sajátos, már magánvalóan meglévő költői auráját *hagyta érvényesülni* verseiben. Nem vett el tehát önérvényéből, távlatából. Amit módosított, inkább az volt, hogy – persze a szövegösszefüggésnek megfelelően – a lehető legnagyobb mértékben *személyessé* tette. Ha végigpillantunk példáinkon, mindegyikben döntő az „én”, vagy a „mi”. A filozófus egyes szám harmadik személyben beszél, a költő soha. Ez a személyesség azonban még sokkal drámaibb, mint más részletekben, amelyek mélyén nem húzódik meg marxi gondolat. Ez a „többlet”-személyesség, „többlet”-konkrétság teszi e József Attila-parafrázisokat a maguk műfajában egyenrangúvá a filozófussal. Közben persze mindig különbséget kell tennünk mondjuk a *Bérmunkás-ballada* és az *Eszmélet* parafrázálása között. Így tehát nemcsak az általános érvényű, filozófikus összefüggés, az „igazság” munkál a szövegben, de az megelik a költő személyességével, és ez a szintézis egyben a maga materializációjában (nyelvében, ritmusában, poétikai eszközeivel, mindezt ide értve, a legtágabban) *új minőséget* hoz létre, amelynek szervezettsége keletkezésének *mindhárom* elemét realizálja.

Marx és Engels szavai – József Attila mondataiban

Most azokkal a mozzanatokkal foglalkozunk, melyeknek jelentősége nem mérhető a „termelés”-éhez, parafrázálásukról vagy csak nagyon óvatosan lehetne beszélni, vagy pedig annyira a kor marxista köznyelvének elemeihez tartoztak, hogy nem volna helyénvaló őket József Attila sajátos Marx-stúdiumaiból „realizáló” költői világkép-elemek közé sorolni.

Egyértelmű, hogy az 1927-es *Bevezető* „hejh burzsoá! hejh proletár!” – kiáltása a *Kommunista Kiáltvány* első szakaszára („Burzsoák és proletárok”) utal. Az 1929-es *Favágó* „döntsd a tőkét!” jelszava is világos volt már minden kortárs előtt. A költő számos versében kifejtett vagy jelzett „burzsoá-proletár” szembeállítás vagy éppen dialógus Marx-nak számos szövegére is utalhat egyaránt, melyekben „megszemélyesítette” a két álláspontot. Bár a parafrázálás szintjét közvetlenül nem tudtuk kimutatni, igen jelentős volt Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című művének hatása, a proletár élet minden apró vonása, a városkép „a két deci fröccs” leírásával. „A munkabér, a munkaerő ára” megfogalmazás példája a marxista közgondolkodás jelenlétének is, ezt József Attila igen számos helyen olvashatta. Nem találtunk parafrázált részeket, de bizonyos a *Kommunista Kiáltvány* szembeállításának, történelemfelfogásának jelenléte többek között *A város pereménben*. A

központú gondolkodásától jutott el a „termelés univerzalizáció”-nak koncepciójához (majd innen tovább); József Attila, mint láttuk, lényegében feltétel nélkül átveszi a „termelés univerzalizáció”-nak logikailag és szemléletileg meghatározó képzetkörét, érdeklődése csak ezután fordul a személyiség felé.

„kamatra gyötört áldott anyaföld” is szinte mi Jénhonnan idézhető volt, ahol Marx a mezőgazdaság kapitalisztikus formáiról beszél. Jelentősebb az *Óda* interpretációjának szempontjából a vers sajátos *anyagisága*. A 4. rész himnikus szárnyalását, mellyel az emberi szervezet anyagcseréjét, materiális-fiziológiai létmódját énekli meg, a 3. rész végének képe finoman készíti elő: „a vizes poháron kezed, / rajta a finom erezet, föl-föl-dereng”. Az 5. rész az „alvadt vérdarabok”-képzetével már az élet ellentétét, a halált érzékelteti, s ezzel alaposan átértelmezi, új tartalmakkal tölti meg a „halalosszerelem” költői képzetét. A 4. rész, amely az élet fiziológiai-materiális szintjét ragadja meg, összefüggésbe hozató az *Anti-Dühring* VIII. fejezetével „Természeti filozófia. Szerves világ (befejezés).” Tudjuk, hogy József Attila már bécsi tartózkodása idején tanulmányozta az *Anti-Dühringet*, sőt magát Dühringet is.²⁷ Itt Engels „a szerves anyagcseré”-t „az élet legáltalánosabb és legjellemzőbb jelensége”-nek mondja, s így folytatja: „... a minden élőlénynél egyaránt meglévő életjelenségek” abban állnak, hogy „a fehérjetest a környezetéből más alkalmas anyagokat felvesz magába, azokat asszimilálja, miközben a test régiebb részei szétbomlanak és kiválasztódnak... Attól a pillanattól fogva, amikor a fehérjetestben az alkotórészeknek ez a szakadatlan átalakulása, táplálkozásnak és kiválasztásnak ez a huzamos váltakozása véget ér, attól a pillanattól fogva véget ér maga a fehérjetest, szétbomlik, azaz meghal”.²⁸ (Kiemelés az eredetiben.)

Összegezés

Témánk a József Attila-i költészetben realizálódó, szemléleti-költői tartalommmá váló marxi filozófia néhány vetületének vizsgálata volt. Világos lett előttünk, hogy elsősorban *A német ideológia* szövegeire alapult József Attila világváltoztató marxizmus-értelmezése, ami nem zár ki számos más érintkezési pontot, de mindezeknél átfogóbb. Reményünk, hogy ez a koncepció segíti a költő elméleti-esztétikai írásainak jobb megértését is. Ismereteink alapján az elméleti írások megerősítik a „termelés” mindent átfogó jelentőségének kiemelését a költő marxizmusában. Meggyőződésünk, hogy a húszas-harmincas évek magyar és világ-állapotaiban József Attilának *sikerült időleges harmóniát teremtenie*, sikerült szintetizálnia és költői műben valósággá változtatnia a kor és az ember nagy ellentmondásait. Műve ezért egyetemes. Meggyőződésünk az is, hogy ehhez a szintézishez a „termelés” marxi interpretációja a maga igazi univerzalizálásában nélkülözhetetlen volt. Tudjuk azonban, hogy e harmónia megbomlott. *A Dunánál* végső akkordja még az „En dolgozni akarok”, az *Eszméletben* már így sóhajt: „minek is kell fegyvert veretni / belőled, arany öntudat”, s ez a kép nem csupán a termelés univerzális képzetköréhez tartozik ismét, de a maga materiális voltában azt is elárulja, hogy az aranyból vert fegyver nem tud megvívni a vassal és acéllal. Reméljük ezért, hogy a termelés univerzalizálásának tézise talán segítséget nyújt ahhoz, hogy a költő egyre komoruló korát a költői világváltozásából is rekonstruálni tudjuk.

²⁷ Ld. KOVÁCS György: „Emlékek József Attiláról”, in: JAE, 151. „Attila sorban olvassatta a szocializmus klaszikusait. Gyakran fordult hozzám nyelvtani tanácsért, az *Anti-Dühringgel* kapcsolatban természettudományos magyarázatért is.”

²⁸ Engels, *Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása*. MEM, 20. kötet. Bp. 1963. 82.

“A LA CHAINE DE L'HISTOIRE”

L'étude examine les motifs du marxisme d'Attila József, se réalisant exclusivement dans l'oeuvre poétique. Dans la première partie, elle souligne le motif le plus caractéristique qui constitue en réalité la vision du monde poétique, l'universalité de la *production*, qui comprend le monde des objets, l'homme, de plus la nature organique aussi. Marx (et Engels) expliquent tout cela avant tout dans *L'idéologie allemande*. On peut démontrer philologiquement que c'est en lisant cet ouvrage de Marx que le poète parvenait à assimiler en vérité le marxisme à sa conception du monde poétique, et que c'était l'ouvrage qu'il a employé le plus souvent comme aide dans les discussions quotidiennes aussi. La deuxième partie de l'étude rassemble les *paraphrases* de Marx qui reviennent dans l'oeuvre poétique d'Attila József, naturellement sans une prétention à la plénitude. Il paraît surprenant, mais à la première vue seulement, que le grand cycle de poème postérieur, intitulé *Eszmélet* (Prise de conscience) qui fait déjà pressentir la crise, est dans une proximité tellement génétique avec l'ouvrage de Marx, intitulé *Manuscrits économiques et philosophiques de 1844*. Ce fait prouve presque d'une manière décisive que durant la période où le poète s'est intéressé au freudisme, il a fait des efforts à élaborer les thèses d'une théorie de personnalité. La troisième partie de l'étude poursuit avec attention les détails moindres que les paraphrases et moins cohérents se trouvant dans l'oeuvre poétique d'Attila József, qu'il a pris de Marx, Engels ou éventuellement des successeurs de Marx. Il est digne d'être mentionnée la présence fréquente de l'ouvrage, *La situation de la classe ouvrière en Angleterre*. L'arrière-fond le plus déterminant du “matérialisme” du poème *Ode* est la représentation de la vie organique et celle de la vie en général de l'*Anti-Dühring* d'Engels. Pour soutenir méthodologiquement la deuxième et la troisième parties de l'étude, l'auteur essaie d'esquisser, à quel point les textes philosophiques originaux sont “poétiques” en eux-mêmes pour Attila József. On ne peut pas donc accepter comme juste l'opinion générale selon laquelle le poète ne fait que mettre en vers la philosophie. Au contraire, il crée un texte nouveau d'un texte général contenant des constatations importantes.